

EVA DE CLERCQ & SAARTJE VERBEKE (red.)

EEN WERELD VAN VERHALEN

ACADEMIA PRESS

Eva De Clercq en Saartje Verbeke

INDIA

EEN WERELD VAN VERHALEN

ACADEMIA PRESS

© Academia Press
Eekhout 2
9000 Gent
Tel 09/233 80 88 Fax 09/233 14 09
info@academiapress.be www.academiapress.be

Vormgeving: www.intertext.be
Cover: Studio Eyal & Myrthe

Eva De Clercq en Saartje Verbeke
India. Een wereld van verhalen
Gent, Academia Press, 2013, 251 p.

ISBN 978 90 382 2221 9
D/2013/4804/208
NUR 635
U 2088

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
India. Een wereld van verhalen <i>Saartje Verbeke en Eva De Clercq</i>	
DEEL 1	17
DE KLASSIEKERS	
Hoofdstuk 1	19
Fabels en verhalen uit het oude India <i>Eddy Moerloose</i>	
Hoofdstuk 2	47
Krishna. Van krijger die niet vechten wou tot minnaar, van boterdief tot god <i>Eva De Clercq</i>	
Hoofdstuk 3	73
Verfilmde zwerftochten van Rāma langs een politiek parcours <i>Iris Vandeveldde</i>	
Hoofdstuk 4	95
Tijd en oorsprong van het universum. De Kālasūkta van de Atharvaveda en vroeg-Vedische kosmogonische verhalen <i>Leonid Kulikov</i>	
DEEL 2	115
VERHALEN EN RELIGIES	
Hoofdstuk 5	117
Een haan van deeg en een hert van goud. Verhalen over karma en hergeboorte uit het jaïnisme en boeddhisme <i>Tillo Detige</i>	

Hoofdstuk 6	145
Kloosterregels op reis. Indische <i>Vinaya</i> op weg naar het Verre Oosten <i>Guðrun Pinte</i>	
DEEL 3	163
LOKALE TRADITIES	
Hoofdstuk 7	165
Bhadrakālī, de godin met de vele gezichten. Literaire tradities over de Kodungallur Bhagavati tempel, Kerala <i>Noor van Brussel</i>	
Hoofdstuk 8	191
<i>Jay Pābūjī Rāṭhaur!</i> Muzikale opvoeringen van het Pābūjī epos in Rajasthan. Van herderscult tot nostalgisch erfgoed. <i>Ayla Joncheere</i>	
Hoofdstuk 9	217
Demonen, ascetes en soefi's. Volksverhalen en andere literatuur uit Indisch Kashmir <i>Saartje Verbeke</i>	
Indexen	237
Over de auteurs	251

Tijd en oorsprong van het universum

De *Kālasūkta* van de *Atharvaveda* en vroeg-
Vedische kosmogonische verhalen

Leonid Kulikov

De vroeg-Vedische periode van het Indische denken wordt vooral vertegenwoordigd door de filosofische hymnen van de *Rgveda* (RV) en *Atharvaveda* (AV). Traditioneel wordt deze tijd beschouwd als de pre-filosofische periode, waarin er geen uitgewerkte filosofische systemen te vinden zijn vergelijkbaar met degene uit de klassieke Indische periode van ongeveer 1000 jaar later.

Kosmogonie in de *Rgveda*

De *Rgveda* (Sanskrit *ṛc* 'lofgezag' + *veda* 'kennis') is de oudste van de vier godsdienstige hindoeteksten die bekend staan als de *Veda*'s. De *Rgveda* is ontstaan gedurende het tweede millennium v.C. Deze *Veda* bestaat uit meer dan 1000 verzen (hymnen). Ze zijn geschreven in de oudste en meest archaische vorm van het Sanskrit, het Vedisch Sanskrit. De verzen zijn verdeeld over tien boeken, bekend als *maṇḍala*'s.

De *Atharvaveda* is iets jonger; deze *Veda* is ontstaan aan het einde van het 2de millennium, begin van het 1ste millennium v.C. De *Atharvaveda* bestaat uit magische bezweringen en betoveringen, maar bevat ook een

aantal filosofische hymnen, net zoals de *Rgveda*. De *Atharvaveda* is in twee parallele, maar niet identieke, versies bewaard, met name de *Śaunakīya* versie en de *Paippalāda* versie.

In deze 'pre-filosofische' periode vinden we meestal aparte, geïsoleerde en verspreide opmerkingen of stellingen in de vorm van vrij korte teksten (hymnen). Ze behandelen een aantal fundamentele kwesties, zoals de oorsprong van het heelal, maar als het ware als in het voorbij gaan. Hoe deze (vroeg) Vedische Ariërs zich de kosmos voorstelden, blijft voornamelijk onderwerp van gissingen en speculaties. Eén beroemde tekst is de kosmogonische hymne 10.129 uit de *Rgveda* en, vooral, zijn laatste, zevende, stanza.¹ Deze hymne luidt als volgt:

1. Niet was 'het niet-existerende', noch was 'het existierende' toen. Er was toen geen ruimte, noch het uitspannel daarboven. Wat bewoog zich afwisselend? Waar? In, onder, de bescherming van wie (of van wat)? Was er het water, het grondeloze, diepe?
2. Niet was de dood, niet het voortduren van leven (of kortweg 'leven') toen. Er was geen schijn van dag en nacht. Het Ene ademde zonder wind (adem) door zijn eigen natuur. Behalve dat was er verder niets.
3. Duisternis was er (nl. in den beginne). Verborg en door duisternis in den beginne was dit universum (*idam sarvām*) niet duidelijk te onderscheiden, iets golvends (*salīlam*). Het virtuele (*abhu*) dat was bedekt door het 'lege', d.i. het niet met inhoud gevulde, het niet bestaande (het virtuele), namelijk het Ene, nam zelfstandige existentie aan door de grootheid (of macht) van de innerlijke verhitting (*tapas*).
4. Verlangen kwam in den beginne op, of in aanzijn daarop, d.w.z. op het Ene, dat het eerste zaad (*retas*) van het *manas* (d.i. de zetel van denken, voelen, streven, willen en bewustzijn) was of werd. De wijzen (*kavayah*) vonden nadat ze in hun hart met de geïnspireerde gedachten van hun geest (*manīṣā*) het met verlangen aangevaard hadden, de band van het zijnde (*sat*), d.i. van de 'kosmos' in de chaos (*asat*).
5. Hun koord (vermoedelijk het koord of meetsnoer van de constructieve scheppende architect, dat tevens in staat stelt verband te leggen en onderscheidingen te maken) was overdwars uitgespannen. Was er een onder, was er een boven? Er waren 'zaad-

¹ *iyāmi vīśṣṭir yāta ababhūva ' yādi vā dadhē yādi vā nā yō asyādhyakṣaḥ paramē vyòman ' sò aṅgā veda yādi vā nā veda*

dragers' (bevruchtters), er waren machten (*mahimānah*). Er was 'eigen, inherente macht', een *fondement personnel* (*svadhā*) beneden, er was overgave boven.

6. Wie weet het zeker? Wie zal (kan) hier verkondigen vanwaar ontstaan (geboren: *ājātā*) is, vanwaar is deze schepping-in-differentiatie. Met de gedifferentieerde schepping van dit (universum) zijn de goden aan deze kant. Wie weet dan vanwaar ze (deze schepping) in aanzijn is gekomen?
7. Deze schepping, vanwaar zij in aanzijn is gekomen, of ze object (resultaat) van een instelling (inzetting, fundatie) is of niet, hij die er zijn oog over laat gaan in het hoogste firmament, die alleen weet (het) – ofwel weet (ook) hij (het) niet.²

Het laatste, zevende vers is opmerkelijk vanwege zijn agnosticisme: het is misschien de meest expliciete formulering van het beperkte karakter van de menselijke kennis over fundamentele filosofische en kosmologische kwesties zoals de oorsprong van het heelal. Deze unieke stanza stelt een belangrijke filosofische vraag, maar laat die onbeantwoord – de vraag over de natuur die altijd al de menselijke geest intrigeerde – de vraag over de oorsprong het heelal: hoe is alles ontstaan?

Dit is ongetwijfeld één van de meest besproken passages in de Vedische wetenschap. Het meest verrassend is het feit dat ons begrip van de kosmogonische (en, in het algemeen, wijsgerige) voorstellingen van de Vedische Ariërs sterk afhankelijk is van de taalkundige analyse van een enkele verbale vorm, namelijk de derde persoon enkelvoud perfectum vorm *dadhé* (van de wortel *dhā* 'zetten, oprichten'). Hier zal ik de bestaande interpretaties kort samenvatten.³ De voorgestelde vertalingen wankelen tussen een passieve ('deze creatie is geschapen'), een niet-passieve reflexieve ('deze creatie heeft zichzelf geschapen'), en een absolute transitieve ('[hij/iemand/de god-schepper] heeft [deze creatie] geschapen') interpretatie. Sommige vertalers gebruiken zware perifrastische constructies om twee betekenissen te combineren, sommigen twijfelen tussen de alternatieve interpretaties. Het is interessant om de verschillende vertalingen van vedisten die in de loop van meer dan twee eeuwen studie van de RV voorgesteld zijn te vergelijken:

² Nederlandse vertaling uit Gonda 1966.

³ Voor een uitgebreid overzicht en vergelijkende analyse van interpretaties, zie Knobl 2008 en Kulikov 2012: 133.

- a. Passieve interpretatie: ‘deze creatie *is geschapen*’
 Von wannen diese Schöpfung sei gekommen, / ob sie *geschaffen*
 oder unerschaffen... (Grassmann 1877, eigen cursivering);
 Cette création secondaire, d’où elle est issue, si elle *a fait l’objet* ou
 non *d’une institution*... (Renou 1956, eigen cursivering);
 Woher diese Emanation geworden (‘gekeimt’) ist, ob sie *getätigt*
worden ist [von einem Agens] oder ob nicht... (Thieme 1964,
 eigen cursivering);
 deze schepping... of ze *object (resultaat) van een instelling (funda-*
tie) is of niet... (Gonda 1966a, eigen cursivering);
 ... *se è stata fatta* o no... (Ambrosini 1981, eigen cursivering);
 ... if it *was produced* or (it was) not produced. (Brereton 1999,
 eigen cursivering);
 ... ob sie *geschaffen worden ist* oder nicht? (Kümmel 2000, eigen
 cursivering);
- b. Reflexieve interpretatie: ‘deze creatie *heeft zichzelf geschapen*’
 This creation, whether it *came into being spontaneously* or not...
 (Brown 1941, eigen cursivering);
- c. Transitieve interpretatie: ‘[iemand] *heeft [deze creatie] geschapen*’
 ... sei’s dasz er sie *gegründet*, sei’s dasz er sie nicht *gegründet*...
 (Ludwig 1876, ook in Ludwig 1895, eigen cursivering);
 Whence this creation has arisen; whether he *founded* it or did
 not... (Macdonell 1917, eigen cursivering);
 Woraus diese Schöpfung sich entwickelt hat, ob er sie *gemacht hat*
 oder nicht... (Geldner 1908, eigen cursivering);
- d. Alternatieve interpretaties:
 This creation, whence it came into being, whether it *was estab-*
lished, or whether not ..., met in voetnoot: “i.e. created; or per-
 haps, ‘established itself’ (the verb may be understood as passive
 or middle)” (Edgerton 1965, eigen cursivering);
 ... whether it *made itself*, or whether not (Whitney 1882, eigen
 cursivering)⁴.

Werner Knobl (2008) geeft een exhaustieve bespreking en analyse van de bestaande interpretaties. Knobl betoogt overtuigend dat de werkwoordsvorm niet kan worden opgevat als passief, en dat het de bedoeling van de dichter was het volgende idee uit te drukken:

⁴ Whitney geeft ook een alternatieve transitieve vertaling: “he set (or made) it for himself.”

Er was geen agens (werkende kracht) – en daarom ook geen actie – van schepping. Alles wat kan worden gezegd is dat dit universum ‘tot stand is gekomen’ (*babhūva*), van ergens, maar niet door iemand.

De mystieke kracht van deze stanza betovert de lezers en laat ons over de diepe inzichten van de Oudindische pre-filosofen nadenken, maar nog indrukwekkender is het opmerkelijke agnosticisme, atypisch voor oude religieuze teksten. Het is duidelijk dat zo een formulering een resultaat van grondige en pijnigende twijfels was. De hele hymne toont de krachtige ontwikkeling en het summum van de Oudindische wijsbegeerte, die in het laatste vers zijn uiterste limiet bereikt, de grenzen van de menselijke kennis.

Kosmogonie in de *Atharvaveda*: de *Kālasūkta*

Er is echter een andere vroege Vedische tekst (ongeveer gelijktijdig met het late tiende boek van de *Rgveda*), die iets meer licht werpt op de oude Indische ideeën over de oorsprong van het heelal. Dit is de Atharvavedische hymne in boek 19 van de recensie *Śaunakīya* 19 (53-54) en in boek 11 van de recensie *Paippalāda* (8-9),⁵ ook bekend als de *Kālasūkta* ('Tijd-hymne') in de Indische traditie. Deze hymne, vermoedelijk gecreëerd aan het einde van de vroeg-Vedische periode, geeft een aantal redenen om het bestaan van uitgewerkte kosmogonische ideeën aan te nemen, die later tot volwaardige filosofische systemen zouden uitgroeien. In de hymne wordt de Tijd vergoddelijkt en als het Opperste Principe (*Principe Suprême*) beschouwd.

Dankzij haar opmerkelijke positie tussen andere vroeg-Vedische filosofische en kosmogonische hymnen heeft de *Kālasūkta* hymne geen gebrek aan wetenschappelijke aandacht gekend. Zoals terecht opgemerkt is door Renou⁶, heeft de hymne weinig of geen parallellen in de vroeg-Vedische teksten (de zogenaamde *mantra* periode). Enkel in de *Atharvaveda-Śaunakīya* 13.2.39, in de hymne aan Rohita (zon), wordt de Tijd nog genoemd als een godheid. Ook aan het eind van de Vedische periode, in sommige *Upaniṣaden* (namelijk in de *Maitrāyaṇīya-Upaniṣad*), wordt de Tijd beschouwd als één van de kosmogonische beginselen. De

⁵ De *Kālasūkta* hymne is onderdeel van de *Paippalāda* hymnen 11.8-9 in manuscripten uit Orissa, terwijl de manuscripten uit Kashmir ze groeperen in één hymne 12.2.

⁶ Renou 1956a; Renou 1956b.

functie van de *Kālasūkta* in het Vedische ritueel is nog tamelijk gering: volgens de *Atharvaveda-Pariśiṣṭa* 10.1.7 wordt de *Kālasūkta*, samen met de voorgaande hymne (*Atharvaveda-Śaunakīya* 19.52) gebruikt in een ritueel waarbij men een gouden beeld van de aarde aan de priester aanbiedt.⁷

De behandeling van de oorsprong van het heelal in de *Kālasūkta* is zeer interessant in de zin dat het duidelijk de lijn van argumentatie van RV 10.129.7 voortzet, maar een belangrijke stap verder maakt: het formuleren van een heel moedige hypothese over de oorsprong van de wereld. Het stelt de fundamentele vraag: wat was er in het begin – en beantwoordt de vraag: de Tijd. Bovendien schetst de auteur van de *Kālasūkta* een verder scenario van de ontwikkeling van het universum: hij beweert dat alles vanuit de Tijd evolueert. Hieronder zal ik een vertaling van deze geweldige hymne geven, vergezeld van een korte toelichting:

De Tijd, het ros met zeven teugels, met duizend ogen, nooit verouderend, rijk aan zaad, brengt [een wagen]. Geïnspireerde dichters bestijgen [het]. Zijn wielen zijn alle wezens. (AVŚ 19.53.1 = AVP 11.8.1)⁸

Men gebruikt het werkwoord *â-ruh*, in de zin ‘geïnspireerde dichters rijden/bestijgen [het]’. *â-ruh* kan zowel ‘[een paard] bestijgen’, als ‘in [een wagen] rijden’ betekenen. In deze context wordt de Tijd vermoedelijk als een wagen beschouwd, niet als een paard, anders dan in eerste twee lijnen van het vers (“Tijd, het ros...”). Deze dualiteit (of zelfs veelheid) van de Tijd werd reeds opgemerkt door Edgerton.⁹ Volgens hem wordt de Tijd niet alleen geïdentificeerd met paard(en) en wagen, maar ook met de bestuurder (die op zijn beurt identiek aan de zonnegod *Sūrya* kan zijn – één van de belangrijkste goden van het Vedische pantheon, goed bekend vanaf de oudste Vedische tekst, de *Rgveda*). Inderdaad, sommige onderdelen van de beschrijving van de Tijd tonen

⁷ Gonda 1978.

⁸ *kālō āśvo vahati saptāraśmih*
sahasrākṣó ajāro bhūriretāḥ
tām ā rohanti kavāyo vipaścītas
tāsya cakrā[-ni ?] bhūvanāni vīśvā*

De afkortingen AVŚ en AVP verwijzen naar de twee recensies van de Atharvaveda, Atharvaveda-Śaunakīya en Atharvaveda-Paippalāda; de letters a, b, c, d naar de minimale metrische eenheden van het vers, namelijk de pāda’s (lijnen van het vers).

⁹ Edgerton 1965.

diverse aspecten van de Zon of van Agni (Vuur-god). Zo wordt *ajāro* ‘niet-verouderend’ vaak als één van de bijnamen van Agni gebruikt.

Deze Tijd voert zeven wielen, zeven zijn de naven, (zijn) as is onsterfelijkheid. Zalvend (Stromend rond) al deze wezens, hij, die Tijd, rijdt snel, de oer-god. (AVŚ 19.53.2 = AVP 11.8.2)¹⁰

De “zeven wielen” worden ook genoemd in RV 1.164.3b (*saptácakram̐ saptá vahanty áśvāḥ* ‘zeven paarden drijven een zeven-wielen [wagen]’), en verwijzen waarschijnlijk ofwel naar zeven maanden van het jaar, of naar zeven planeten, of naar de zeven Āditya-goden.¹¹ RV 1.164.3b is vermoedelijk de bron van het bovenstaande vers.

Opmerkelijk is dat het object van het werkwoord ‘voeren’ strikt gesproken een woord voor ‘wagen’, niet een woord voor ‘wielen’ zou moeten zijn. De oorspronkelijke betekenis is waarschijnlijk getransformeerd in de context van deze hymne, waarbij eerst naar de Tijd als een ros, en daarna als een wagen wordt verwezen (zie 1c).¹²

Bij de vertaling van het woord *ākṣaḥ*, ‘as’, volg ik de interpretatie van de meeste vertalers. Brereton, in zijn vertaling in Gupta en Mohanty 2000: 26-27, verbindt onsterfelijkheid met de wielen in plaats van met de Tijd: ‘hun as’. Toch lijkt het dat we de onsterfelijkheid als de as (essentie) van de Tijd zelf moeten begrijpen, niet als de as van de wielen van zijn wagen.

Het woord ^a*añján*, ‘zalvend, (rondstromend)’ veroorzaakte de grootste moeilijkheden voor alle vertalers. De manuscripten van de *Śaunakīya* hebben *añját* of *anyát* (‘andere’), terwijl er in de *Paippalāda añjan* staat, d.w.z. het onvoltooid tegenwoordig deelwoord van het werkwoord *añj*, ‘zalven’, namelijk ‘zalvend’. Edgerton volgt deze leesvariant in zijn vertaling (“adorning (anointing) all these worlds”). Ook Whitney vertaalt min of meer op dezelfde manier: “he, time, including (?) all these beings”.

¹⁰ *saptá cakrān vahati kalá eṣá*
saptā́sya nábhīr amītaṃ n_u v ākṣaḥ
sá imā víśvā bhūvanān_y añján
kālāḥ sá ūyate prathamó nú devāḥ.

¹¹ De zonen van de godin Aditi vormen één van de groepen van goden in het Vedische pantheon, waarvan de belangrijkste Varuṇa, Mitra en Aryaman zijn.

¹² Het is interessant dat deze passage de historische (etymologische) connectie tussen de woorden voor Tijd (*kāla*) en ‘(zich) bewegen’ (werkwoord *car.*) en het substantief *cakrā*-‘wiel’ (vgl. ook het Oud-Griekse κύκλος) indirect bewijst, zoals reeds opgemerkt door Kuiper (1931: 243).

Mijn vertaling volgt in het algemeen de interpretatie van Whitney en Edgerton, gebaseerd op the leesvariant **añján*. Bovendien lijkt het passend om het werkwoord *añj* letterlijk te vertalen, in overeenstemming met zijn hoofdbetekenis, ‘zalven’. Het algemene beeld achter deze passage lijkt als volgt: de Tijd kan worden vergeleken met een rivier die rond stenen en andere voorwerpen op zijn weg stroomt, en daardoor deze voorwerpen zalft. Ook andere fragmenten uit deze tekst geven dit beeld van de Tijd. Zo vinden we bijvoorbeeld het vers: “Hij [=de Tijd] ging rond wezens”, die de metafoor verder uitwerkt, en “In de Tijd zijn alle wezens (d.w.z. binnen de Tijd die beschouwd wordt als de alomtegenwoordige substantie).”

Ten slotte blijft het nog een opmerkelijke bijzonderheid van dit vers te noteren. Het woord *kālā-*, ‘Tijd’ komt hier twee keer in voor, éénmaal verbonden met twee verschillende deiktische voornaamwoorden: met *eśá* ‘deze’ (het proximale, of nabije, aanwijzend voornaamwoord), en éénmaal met *sá* ‘die’ (het distale, of verre, aanwijzend voornaamwoord). Misschien is deze oppositie beoogd om een onderscheid te maken tussen twee aspecten van de Tijd als een goddelijke (en filosofische) entiteit: ‘deze’ Tijd drijft de wagen, brengt en voert alle wezens weg en is verantwoordelijk voor de gebeurtenissen op aarde en in het heelal. ‘Die’ Tijd (dat is, vermoedelijk, een opperst, vergoddelijkt wezen) stroomt onverschillig rond alle wezens als een soort oer-substantie. Deze dualiteit kan misschien worden gekoppeld aan het tweeledige karakter van de Tijd in het eerste vers, waar die als een paard en als een wagen aangeduid wordt.

Een vol vat is ingesteld op de Tijd. Voorwaar, wij zien hem in (zijn) veelvoudige bestaan [lett. bestaande veelvoudig]. Het is gericht naar al deze wezens. Ze noemen het ‘Tijd’ (*kāla-*) in de Hoge Hemel. (AVŚ 19.53.3 = AVP 11.8.3)¹³

Het is niet helemaal duidelijk wat verstaan wordt onder “vol vat” (*pūrṇāḥ kumbhó*). De Oudindische commentator Śāyaṇa (14de eeuw) geloofde dat het naar het jaar met zijn dagen en nachten, maanden en seizoenen verwees, en deze mening werd gedeeld door Bloomfield¹⁴. Ludwig ging ervan uit dat de referent de zon kon zijn. Het idee van

¹³ *pūrṇāḥ kumbhó ’dhi kālá āhitas
tāṃ vái pásyāmo bahudhā nú sántam
sá imā víśvā bhūvanāni pratyāñ
kalāṃ tām ahuh paramé vṛṇoman*

¹⁴ Bloomfield 1897: 684.

volheid verschijnt ook in *Skambha* hymnen van de *Atharvaveda* (AVŚ 10.8.15 en 10.8.29), alsook in AVŚ 9.4.6, waarin de kosmische stier met een vat vol *soma*¹⁵ verschijnt. Een offervat wordt op vuur gezet (*āhita-*), en dit vers kan dus naar de (gedeeltelijke) identificatie van de Tijd met Agni verwijzen (zie hierboven).

Een interessante interpretatie werd gesuggereerd door M. Witzel¹⁶, die gelooft dat *kumbhá-* naar de Grote Beer (*Ursa Maior*) kan verwijzen. De “veelvormigheid” genoemd in het vers kan verklaard worden als een verwijzing naar het cirkelen van de Grote Beer, of het Steelpannetje, rond de Poolster. Deze hemelse beweging geeft de indruk van het kantelen van een vat. Onovertuigend is de argumentatie van Achar zelf, die ervan uitgaat dat *kumbhá-* naar een waterklok verwijst, dat is, hij denkt dat het vers het meten van de tijd beschrijft (“A full vessel is set [up] with reference to [measurement] of time”).

Voorwaar, die, de bestaande, bracht hier wezens; voorwaar, de bestaande ging rond wezens. Die is (hun) vader en werd hun zoon. Daarom, voorwaar, is er geen hogere schittering anders dan deze. (AVŚ 19.53.4 = AVP 11.8.4)¹⁷

Het zinsdeel “ging rond wezens” (*sá...bhúvanāni páry ait*) is waarschijnlijk een voortzetting van de metafoor van een rond-vloeiende substantie, zoals hierboven al vermeld.

De Tijd heeft gegeneerd ginds de hemel; de Tijd heeft ook (gegeneerd) deze aarde. Door de Tijd, (alles) wat geworden is en wat worden zal, is gedreven en dijt uit. (AVŚ 19.53.5 = AVP 11.8.5)¹⁸

De moderne natuurkundigen kunnen in dit vers verbazingwekkende parallellen met enkele hedendaagse kosmologische modellen, theorieën en hypothesen zien; in het bijzonder, met het idee van de eenheid

¹⁵ *Soma* is een halfmythische levensbrengende drank. Zie Renou 1956a: 272; 1956b: 102.

¹⁶ Achar 1998: 22.

¹⁷ *sá evá *sán bhúvanāny ābharat*
*sá evá *sán bhúvanāni páry ait*
pitā sánn abhavat putrá eṣām
tásmād vái nānyát páram asti téjal

¹⁸ *kāló 'múṃ dīvam ajanayat*
*kálá *imām *prthivīm utá*
**kaléna bhūtāṃ bhāvyaṃ ca-*
iṣitām ha ví tiṣṭhate

van de materie, tijd en ruimte, maar ook met de theorie van de oerknal (*Big Bang*) en van het zich uitbreidende heelal (zie bijvoorbeeld Hawking 1988 en andere uitgaves). In een later vers wordt ook gezegd dat de Hitte geboren is uit de Tijd.

De Tijd heeft (wel)zijn (?) gecreëerd. In de Tijd brandt de Zon. In de Tijd zijn alle wezens. In Tijd is er het oog (van de zon) als [hun (?)] overzicht. (AVŚ 19.53.6 = AVP 11.8.6)¹⁹

Voor het woord “(wel)zijn” (*bhūtīm*) stellen Roth en Whitney een correctie voor. Zij suggereren ⁺*bhūmim* ‘aarde’ in plaats van *bhūtīm* ‘welzijn, succes’. Deze correctie is overgenomen door de meeste vertalers (“de Tijd heeft de aarde gecreëerd”), behalve door Geldner (“der Kāla erzeugte die Natur”) en door Edgerton (“Time created lordship”). Toch lijkt het passend om de leesvariant die daadwerkelijk in beide recensies (*Śaunakīya* en *Paippalāda*) geattesteerd is, te volgen. Een ‘etymologische’ vertaling van dit woord, d.w.z. ‘de bestaande, de wordende’ of iets dergelijks, zou hier zeer op zijn plaats zijn; en deze interpretatie is eigenlijk gesuggereerd door Brereton (“Time sent forth the existent”). Deze betekenis lijkt echter alleen bij Oudindische lexicons geregistreerd.

In de Tijd is geest, in de Tijd is adem, in de Tijd is de naam geconcentreerd. Al deze wezens verheugen zich op de tijd die gekomen is. (AVŚ 19.53.7 = AVP 11.8.7)²⁰

Het idee achter de passage “Al deze wezens verheugen zich op de Tijd die gekomen is”, is waarschijnlijk als volgt: alle pasgeboren (*prajā* van de wortel *jan*. ‘geboren worden’) schepselen verheugen zich op de Tijd die gekomen is, dat wil zeggen op hun leven, dat voor hen begonnen is.

¹⁹ *kāló bhūtīm asṛjata*
kālé tapati sūryah
kālé ha víśvā bhūtāni
kālé cakṣur ví paśyati

²⁰ *kālé mánah kalé praṇah*
kālé nāma samāhitam
kaléna sárva nandant y
āgatena prajā imāh

In de Tijd is warmte, in de Tijd is de Allerhoogste, in de Tijd is het *brahman* geconcentreerd. De Tijd is de Heer van alles, die de vader was van Prajāpati. (AVŚ 19.53.8 = AVP 11.8.8)²¹

Het woord *brāhma* (*brahman*) kan in deze context zowel naar een offerformule uit de *Atharvaveda* als naar een abstract kosmogonische begrip verwijzen. Edgerton vertaalt dit woord als ‘het heilige woord’ (“the holy word”), Brereton als ‘de heilige waarheid’ (“sacred truth”). Edgerton geeft nog aansluitend commentaar op de interpretatie van deze passage:

brāhma; here perhaps with specific reference to the magic charms of the Atharva Veda, which are just as familiarly *brāhma* in Atharvan literature as are the hieratic hymns in the Rig Veda. But it would be rash to insist, in such a passage as this, on any single meaning (i.e. English translation) of this many-sided word.²²

Door hem (= de Tijd) gedreven, uit hem geboren, is Dit ook in hem gevestigd. (De Tijd) is uitgegroeid tot *brahman*, de Tijd draagt de Hoogste. (AVŚ 19.53.9 = AVP 11.8.9)²³

Het voornaamwoord “Dit” (*tād*) verwijst waarschijnlijk naar het universum, alles wat geschapen is. Ook in een vorig vers wordt de Tijd beschreven als een ‘drijver van alles’, in **kālēna bhūtām bhāvyaṃ ca-ṣītām* ‘Door de Tijd, (alles) wat geworden is en wat worden zal, is gedreven...’. Renou was van mening dat *tād* de primordiale neutrale entiteit (“la cellule originelle neutre”) betekende. Deze originele neutrale entiteit moet geleid hebben tot het hele universum.²⁴ Dit idee onthult feitelijk een mogelijk antwoord op de geformuleerde kosmologische vraag in RV 10.129.7: “Vanwaar komt de schepping?”

²¹ *kālē tāpaḥ kālē jyēṣṭham*
kālē brāhma samāhitam
kālō ha sārvasyeśvarō
yāḥ pitāsīt prajāpateḥ

²² Edgerton 1965.

²³ *tēneṣītām tēna jātām*
tād u tāsmin pratiṣṭhitam
kālō ha brāhma bhūt vā
bibharti parameṣṭhīnam

²⁴ Renou 1956b.

Het Vedische woord voor de Hoogste (*parameṣṭhīnam*) betekent letterlijk ‘staande op het hoogste/ de hoogste (hemel)’ en verwijst waarschijnlijk naar de god Prajāpati – een zeer marginale figuur in de late *Rgveda*, die echter in de latere periode (d.w.z. in de Vedische prozateksten, de *Brāhmaṇa*’s) de centrale schepper-god wordt.

De Tijd heeft de schepselen uitgezonden; aan het begin heeft de Tijd ook Prajāpati (= Heer van de wezens) [uitgezonden]. De zelf-geworden Kaśyapa is uit de Tijd geboren; Hitte is uit de Tijd geboren. (AVŚ 19.53.10 = AVP 11.8.10)²⁵

De mythische Vedische dichter (*rṣi*) Kaśyapa wordt soms als de echtgenoot van de godin Aditi²⁶ vermeld en met de zon geïdentificeerd; maar hij kan ook met Prajāpati geïdentificeerd worden.

Uit de Tijd ontstonden de wateren, uit de Tijd – het *brahman*, de Hitte, de windstreken. Door de Tijd komt de zon op, in (naar) de Tijd gaat de zon weer onder. (AVŚ 19.54.1 = AVP 11.9.1)²⁷

Door de Tijd wordt de wind zuiver, door de Tijd [wordt] de grote Aarde [zuiver], de grote Hemel is gevestigd in de Tijd. (AVŚ 19.54.2 = AVP 11.9.2abc)²⁸

Volgens verschillende klassieke Indische filosofische systemen is de wind (of de lucht) één van de basale (elementaire) substanties en bovendien is het de ‘zuiverste’ substantie. De vermelding van de wind, de meest elementaire en zuiverste substantie, (maar toch secundair met betrekking tot Tijd, die zelf primordiaal is) anticipeert de opkomst en de vestiging van één van deze filosofische systemen.

²⁵ *kālāḥ prajā asrjata*
kāló āgre prajāpatim
svayanbhūḥ kaśyapah kālāt
tāpah kālād ajāyat

²⁶ De godin van het hemelgewelf en de moeder van een aantal goden, in de *Veda*’s ook beschouwd als de vrouw van Brahma.

²⁷ *kālād āpah sām abhavan*
kālād brāhma tāpo dīśah
kālénód eti sūryah
kālé ní viśate pūnah

²⁸ *kāléna vātaḥ pavate*
kāléna prthivī mahī
dyáur mahī kalá āhita

Door de Tijd creëerde de Zoon lang geleden wat er geworden is en wat worden zal. Uit de Tijd zijn de hymnen (van de *Rgveda*) ontstaan; uit de Tijd zijn de offerformules (*yajus*) geboren. (AVŚ 19.54.3 = AVP 11.9.2de-11.9.3ab)²⁹

De tekst die wij in sommige manuscripten en in de eerste twee regels, of *pāda*'s, vinden, *kāló ha... putró ajanayat purá*, moet letterlijk vertaald worden als 'de Tijd, de zoon (van de Hemel en de Aarde?) genereerde in oude tijden wat is en wat moet worden'. Gelijkaardige vertalingen zijn te vinden bij Whitney ("Time, [their] son, generated of old what is and what is to be") en Renou ("Le Temps, (leur) fils, a engender jadis les choses qui furent et celles à venir").

Vanuit kosmogonische oogpunt is echter de karakterisering van de Tijd als de Zoon van de Hemel en Aarde nogal dubieus en er zijn tekstueel ook andere opties. Het meest waarschijnlijk lijkt een interpretatie op basis van de tekstverbetering **kāléna* 'door de Tijd', in plaats van *kāló ha* 'de Tijd' (als onderwerp van de zin). De leesvariant *kāléna* is eigenlijk geattesteerd in het Kashmir-manuscript van de *Paippālada* versie (de Orissa manuscripten geven *kālo ha*). Bovendien is dezelfde tekstverbetering aangenomen in een identieke context in een ander vers (vers 19.53.5), waar deze leesvariant door alle manuscripten van de *Paippālāda* versie ondersteund is.

De 'hymnen' en de 'offerformules' verwijzen naar twee van de vier *Veda*'s, de *Rgveda* en de *Yajurveda*.

De Tijd zet het offer in beweging, het niet-verdwijnende aandeel aan de goden. In de Tijd zijn de *gandharva*'s en *apsaras*'³⁰, in de Tijd zijn de werelden gevestigd. (AVŚ 19.54.4 = AVP 11.9.3cd-11.9.4ab)³¹

²⁹ **kāléna bhūtāṃ bhāvyaṃ ca
putró ajanayat purá
kālād ṛcaḥ sām abhavan
yajjuh kālād ajāyata*

³⁰ Halfgoddelijke mannelijke en vrouwelijke wezens, in het latere hindoeïsme hemelse zangers en danseressen.

³¹ *kāló yajñāṃ sām airayad
devébhyo bhāgām ākṣitam
kalé gandharvāpsarāsaḥ
kalé lokāḥ prātiṣṭhitāḥ*

Op de Tijd staan deze goddelijke Aṅgiras en Atharvan. Deze wereld en de hoogste wereld, en de heilige werelden, en de heilige divisies [tussen de werelden], [dus], na verovering door middel van het *brahman* van al (deze) werelden, rijdt deze Tijd snel, de oppergod. (AVŚ 19.54.5 = AVP 11.9.4cd-11.9.5)³²

De halfgoddelijke wezens Aṅgiras en Atharvan, geassocieerd met zwarte en witte magie, zijn hier waarschijnlijk genoemd als de mythische voorouders van de auteurs van de *Atharvaveda*. Aldus wordt de *Atharvaveda* toegevoegd aan twee andere *Veda's*, de *Ṛgveda* en de *Yajurveda*, genoemd in 19.54.3.

De kosmogonische ideeën van de auteur van de *Kālasūkta* kunnen als volgt worden samengevat:

- (i) Alles (alle objecten) is gecreëerd uit de Tijd en door de Tijd.
- (ii) Het universum (*bhūtām bhāvyaṃ ca*, alsook *bhūtí-*) ontstaat uit de Tijd en dijt uit (*vītiṣṭhate*); voor de Tijd was er geen ruimte.
- (iii) De energie (Hitte, *tapas-*) zit binnen de Tijd (AVŚ 19.53.8a = AVP 11.8.8a) en ontstaat uit de Tijd (AVŚ 19.53.10d = AVP 11.8.10d)
- (iv) Alle objecten zijn in Tijd, d.w.z. de Tijd omringt, zalft (*añj-*) alle objecten. Met andere woorden, de Tijd kan (vermoedelijk) worden beschouwd als nog een andere dimensie naast de ruimtelijke dimensies. Dat wil zeggen, zowel ruimte als ook energie zijn afkomstig uit deze oerbron.
- (v) Zelfs de zuiverste (meest elementaire) substantie, de wind (*vāta*), is opgenomen in de Tijd.
- (vi) De Tijd zet alles in beweging.
- (vii) Tijd is superieur met betrekking tot het *brahman* en transformeert zich naar het *brahman*.

Verbazingwekkend genoeg tonen de kosmogonische ideeën van de auteur van de *Kālasūkta* een opvallend parallellisme met een aantal hedendaagse fysieke en kosmologische theorieën. In sommige opzichten kunnen deze ideeën zelfs beschouwd worden als een anticipatie van deze theorieën. Allereerst, en het meest opvallend, weerklinkt de theo-

³² *kālé 'yám Aṅgirā devó*
'tharvā cādhi tiṣṭhataḥ
imāṃ ca lokāṃ paramāṃ ca lokāṃ
pūnyāṃś ca lokān vīdhṛtīś ca pūnyāḥ
sārvāṃś lokān abhijītya brāhmaṇā
kālāḥ sā tyate paramó nú devāḥ

rie van de oerknal (*Big Bang*) en het uitdijende universum (zie bv. Hawking 1988) in het beeld van de Tijd die de Hitte en het uitdijende universum heeft gegenereerd. Ten tweede, het idee dat alles uit de Tijd ontstaat, is in overeenstemming met het idee van de eenheid van stof, tijd en ruimte. Tot slot, het idee dat alles uit de Tijd voortkomt, impliceert natuurlijk dat de Tijd vóór alles bestond en dat de Tijd bovendien alles uit zichzelf zou genereren: stof ('wat geworden is en wat worden zal') en energie (Hitte). Dit was waarschijnlijk terecht zo begrepen door Renou, die suggereerde dat het woord *tād* 'dit' in één van de bovenstaande verzen naar "la cellule originelle neutre" zou verwijzen.³³ Met betrekking tot het hedendaagse kosmologische perspectief, kunnen wij dat "cellule originelle neutre" met het oneindig kleine punt (het zogenaamde singuliere punt, "singular point", in de moderne kosmologie) vergelijken, dat aanleiding heeft gegeven tot het heelal in de *Big Bang*. Vanzelfsprekend kan slechts de Tijd worden beschouwd als het beginpunt van dit proces, aangezien er geen stof voor de *Big Bang* bestond!

Het lijkt erop dat het idee van de prioriteit van de Tijd voor andere kosmische entiteiten in het algemeen verlaten wordt na de *Atharvaveda*. We vinden geen betrouwbaar bewijs voor het bestaan van soortgelijke theorieën in latere Vedische teksten (zoals *Brāhmaṇa's*, *Āraṇyaka's*, en *Upaniṣaden*). Bovendien, in de *Upaniṣaden*, de belangrijkste bron van onze kennis over de (late) Vedische filosofie, domineert het idee van de prioriteit van het *brahman*.

Tijd in de *Upaniṣaden*

Het verdwijnen van het belang van de Tijd als kosmogonisch principe moet in de *Upaniṣaden* gestart worden zijn. Maar toch, heel verrassend, vinden we verspreide sporen van deze verbazingwekkende Tijdtheorie (zoals beschreven in de *Kālasūkta*) in sommige (jongere) *Upaniṣaden*, namelijk in de *Maitrāyaṇīya-Upaniṣad*. Hier vinden we een opmerkelijke passage, waar de Tijd nog steeds als behorend tot bijna hetzelfde niveau als het concept van *brahman* voorkomt:

Het *brahman* heeft twee vormen: Tijd en Niet-Tijd. En degene die voor de zon is, is de tijd [die] niet compleet is. En degene die begint met de zon is de tijd [die] voltooid is. Wat de vorm is van

³³ Renou 1956b.

de volledige [*brahman*], dit is het Jaar. Voorwaar, uit het Jaar worden deze wezens geboren; door het Jaar groeien de geboren (wezens) hier; in het Jaar verdwijnen zij. Daarom is Prajāpati (beschouwd als) de Tijd, het Jaar; (het is) eten, de verblijfplaats van het *brahman* en het Zelf. (*Maitrāyaṇīya-Upaniṣad* 6.15)³⁴

Het vrij ingewikkelde kosmologische beeld dat uit deze passage gereconstrueerd kan worden vereist enige toelichting. Het meest problematische is de exacte status van *akāla-*, ‘Niet-Tijd’. Het kan niet worden uitgesloten dat deze tweedeling (Tijd vs. Niet-Tijd) met het hierboven besprokene tweeledige karakter van de tijd in de *Atharvaveda* (AVŚ 19.53.2 = AVP 11.8.2) correspondeert. Bovendien is er nog een andere parallel te noemen – tussen de Tijd / Niet-Tijd tweedeling en de oppositie tussen ‘reële’ en ‘imaginaire’ Tijd.³⁵ Dezelfde *Upaniṣad*, de *Maitrāyaṇīya*, die vermoedelijk nog enkele sporen van de archaische opvattingen over het dominante karakter van de Tijd bewaart, attesteert (in een andere recensie) een sterke neiging om het *brahman* boven alle andere entiteiten te zetten. In het bijzonder wordt het *brahman* beschouwd als bestaande voor alles, inclusief de Tijd: “Het *brahman* alleen was hier in het begin” (*Maitrāyaṇīya-Upaniṣad* 6.15).³⁶

Vergelijkbare ideeën worden vertegenwoordigd in een aantal andere oude *Upaniṣaden*, zoals de *Śvetāśvatara*:

Zijn de tijd, de eigen natuur, het lot, het toeval, de elementen, de baarmoeder [of] de *puruṣa* denkbaar [als oorzaak voor (de opkomst) van het *brahman*]? – [Nee] – [Het kan] hun vereniging ook niet [worden]. (*Śvetāśvatara-Upaniṣad* 1.2)³⁷

Deze passage is een expliciete afwijzing van de oorspronkelijke karakter van de Tijd als een van de mogelijke oorzaken van het heelal.³⁸ Bovendien vinden wij nog een andere passage waarin dezelfde kwestie,

³⁴ *dve vāva brahmaṇo rūpe kālāś cakālāś ca | atha yaḥ praḅ ādityāt so 'kālo 'kālah | atha ya ādityādyaḥ sa kālah sakalah | sakalasya vā etad rūpaṃ yat saṃvatsarah | saṃvatsarāt khalo evenah prajāḥ prajāyante | saṃvatsareneha vai jātā vivardhante | saṃvatsare pratyastam yanti | tasmāt saṃvatsaro vai prajāpatih kālah | annaṃ brahmaṇidam atmā ca*
Naar de Engelse vertaling van van Buitenen 1962: 45-46.

³⁵ Soms wordt de ‘imaginaire Tijd’ ruwweg gelijkgesteld met de ‘eeuwigheid’, zoals die geïntroduceerd werd in de moderne kosmologie van Stephen Hawking (1988). In Hawkings model is onze reële tijd een onderdeel van meerdimensionale tijd.

³⁶ *brahma ha vā idam agra āsīd ekah*

³⁷ *kalah svabhāvo niyatir yadṛcchā' bhātāni yonih puruṣeti cintyam / saṃyoga eṣaṃ na tu.*

³⁸ Oberlies 1995: 79f.

die vermoedelijk wetenschappelijke discussies van dat tijdperk weergeeft, toen de kosmologische status van de Tijd waarschijnlijk nog het onderwerp van heftige debatten was:

Sommige dichters spreken van de eigen natuur (van zaken), de andere op dezelfde manier (spreken van) de tijd: zij (alle) falen. Maar de grootheid van de god is de wijze waarop dit Brahma-wiel wordt geroteerd in [deze] wereld. (*Śvetāśvatara-Upaniṣad* 6.2)³⁹

Dit vers verwijst duidelijk naar een theorie die als een rechtstreekse voortzetting van de *Atharvavedische* kosmogonische ideeën beschouwd kan worden.

Een nog explicietere verwijzing naar een filosofisch systeem dat het primordiale karakter van de Tijd bepleit, met vermelding van de wetenschappelijke discussies over dit onderwerp, is te vinden in de *Gauḍapāḍakārika*, een commentaar op de *Māṇḍūkya-Upaniṣad*:

Sommigen van degenen die gissen over de schepping, beschouwen het creëren [van de wereld] als de manifestatie [van Gods machten]; anderen stellen de schepping voor als een vorm van dromen en illusies.

Degenen die overtuigd zijn van [de realiteit van] schepping geloven dat de schepping uitsluitend uit Gods wil [ontstaat]; degenen die speculeren over de tijd [*kālacintaka*] geloven dat een generatie van wezens uit de Tijd [ontstaat]. (*Māṇḍūkya-Upaniṣad* 1.7-8)⁴⁰

Van bijzonder belang is hier de term *kālacintaka*- 'degene die speculeert over de Tijd'. Men zou kunnen veronderstellen, met de nodige voorzichtigheid, dat deze term naar een filosofische school verwijst, die (min of meer) rechtstreeks teruggaat naar de kosmologie van de *Atharvaveda* (*Kālasūkta*).

³⁹ *svabhāvam eke kavayo vadanti ' kalam tathānye parimulyamānāḥ devasya īṣa mahimā tu loke ' yen eḍam bhrāmyate brahmacakram.*
Zie Oberlies 1998: 109.

⁴⁰ *vibhūtiṃ prasavaṃ tv anye ' manyante sṛṣṭicintakāḥ svapnamāyāsarūpeti ' sṛṣṭir anyaiḥ vikalpita icchāmātraṃ prabhoh sṛṣṭir ' iti sṛṣṭau viniścitaḥ kalāt prasūtiṃ bhūtānaṃ ' manyante kālacintakāḥ*

In de latere, klassieke Indische filosofische traditie vinden wij geen sporen van deze geweldige kosmologische theorie terug. De theorie was slechts kort vermeld, maar drieduizend jaar geleden door de Atharva-vedische pre-filosofen vermoedelijk goed uitgewerkt (en misschien te traceren naar de Indo-Iraanse of zelfs late Proto-Indo-Europese tijd). We kunnen ons alleen maar afvragen hoe vooruitstrevend enkele kosmogonische theorieën van deze hypothetische *kālacintaka's* waren, die latere filosofische ideeën van de klassieke India vooruit gaan en, in sommige opzichten, de moderne kosmologische modellen anticiperen.

Bibliografie

- Achar, B. N. N. 1998. "On the meaning of AV XIX.53.3: Measurement of Time?" in *Electronic Journal of Vedic Studies* 4: 2, 21–26. (<http://www.ejvs.laurasianacademy.com/ejvso402/ejvso402article.pdf>)
- Ambrosini, R. 1984. *Magia e sapienza dell'India antica. Inni dell'Atharva-Veda*. Bologna: CLUEB.
- Blair, C. J. 1961. *Heat in the Rig Veda and Atharva Veda: A general survey with particular attention to some aspects and problems*. New Haven: American Oriental Society.
- Bloomfield, M. 1897. *Hymns of the Atharva-Veda: together with extracts from the ritual books and the commentaries*. Oxford: Clarendon Press.
- Brereton, J. 1999. "Edifying puzzlement: Rgveda 10.129 and the uses of enigma." in *Journal of the American Oriental Society* 119(2): 248–260.
- Deussen, P. 1894. *Allgemeine Geschichte der Philosophie*. 1. Bd. 1. Abteilung. *Allgemeine Einleitung und Philosophie des Veda bis auf die Upanishad's*. Leipzig: Brockhaus.
- Edgerton, F. 1965. *The beginnings of Indian philosophy*. London: George Allen & Unwin.
- Geldner, K.F. 1908. *Zur Kosmogonie des Rigveda, mit besonderer Berücksichtigung des Liedes 10, 129*. Marburg: N.G. Elvert'sche Verlagsbuchhandlung.
- Geldner, K.F. 1928. *Vedismus und Brahmanismus*. Tübingen: Mohr.
- Gonda, J. 1966. "De kosmogonie van Rgveda 10, 129", in *Tijdschrift voor filosofie* 28: 670–696.
- Gonda, J. 1978. *Hymns of the Rgveda not employed in the solemn ritual*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Grassmann, H. 1876–1877. *Rig-Veda übersetzt und mit kritischen und erläuternden Anmerkungen versehen von Hermann Grassmann*. Leipzig: Brockhaus.

- Gupta, B. & Mohanty J. (eds) 2000. *Philosophical Questions: East and West*. Delhi: Rowman & Littlefield.
- Hawking, S. 1988. *A Brief History of Time*. New York: Bantam Books.
- Hillebrandt, A. 1913. *Lieder des Rgveda*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Leipzig: Hinrichs.
- Joshi J. R. 1980. "Kāla" in: *CASS studies / Publications of the Centre of Advanced Studies in Sanskrit* 5: 13-16.
- Knobl, W. 2008. "Conspicuous absence. A new case of intended metrical irregularity: The catalectic line RV 10.129.7b" in: L.I. Kulikov & M.A. Rusanov (eds), *Indologica. T.Ya. Elizarenkova Memorial Volume*. Pt I. Moscow: Izd-vo RGGU, 183-195.
- Kuiper F.B.J. 1931. "Beiträge zur altindischen Wortforschung", in: *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* 8: 241-266.
- Kulikov, L. 2012. *The Vedic -ya-presents: Passives and intransitivity in Old Indo-Aryan*. Amsterdam: Rodopi.
- Lanman, C. R. 1905. *Atharva-Veda Samhitā. Translated into English with critical notes and exegetical commentary by William Dwight Whitney*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ludwig A. 1878. *Der Rigveda oder die heiligen hymnen der Brâhmana*. Bd. III. *Die mantraliteratur und das alte Indien als einleitung zur uebersetzung des Rigveda*. Prag: F. Tempsky.
- Mylius K. 2002. "Philosophische Probleme der Hymne an die Zeit (Kālasūkta: AtharvaVeda Śaunaka 19.53, Paippalāda 11.8)", in: A. Ghosh (ed.), *Ātharvaṇā (a collection of essays on the AtharvaVeda with special reference to its Paippalāda tradition)*. Kolkata: Sanskrit Book Depot, 181-188.
- Oberlies, Th. 1995. "Die Śvetāśvatara-Upaniṣad. Einleitung – Edition und Übersetzung von Adhyāya I. (Studien zu den „mittleren“ Upaniṣads II – 1. Teil)", in: *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens und Archiv für indische Philosophie* 39, 61-102.
- Oberlies, Th. 1998. "Die Śvetāśvatara-Upaniṣad. Edition und Übersetzung von Adhyāya IV-VI. (Studien zu den „mittleren“ Upaniṣads II – 3. Teil)", in: *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens und Archiv für indische Philosophie* 42, 77-138.
- Orlandi Ch. 1997. "Tempo come entità immortale", in: R. Arena et al. (eds), *Bandhu. Scritti in onore di Carlo Della Casa in occasione del suo settantesimo compleanno*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 245-259.
- Papesso V. 1933. *Inni dell' Atharva-Veda / traduzione, introduzione e note di Valentino Papesso*. Bologna: N. Zanichelli.
- Renou L. 1947. *Anthologie sanskrite. Textes de l'Inde ancienne traduits du sanskrit*. Paris: Payot.

- Renou L. 1956a. *Hymnes spéculatifs du Véda traduits du sanskrit et annotés*. Paris: Gallimard/Unesco.
- Renou L. 1956b. "Études sur quelques hymnes spéculatifs", in: Renou L. *Études védiques et pāṇinéennes*. T. II. Paris: Boccard, 55-103.
- Roth, R. en W.D. Whitney, 1924. *Atharva Veda Sanhita*. Berlin: Ferd. Dümmler.
- Scheftelowitz I. 1929. *Die Zeit als Schicksalsgottheit in der indischen und iranischen Religion: (Kāla und Zruvan)*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Scherman L. 1887. *Philosophische Hymnen aus der Rig- und Atharva-Veda-Sanhitâ verglichen mit den Philosophemen der älteren Upanishad's*. Strassburg: Trübner.
- van Buitenen, J. A. B. 1962. *The Maitrāyaṇīya Upaniṣad. A critical essay, with text, translation and commentary*. 's-Gravenhage: Mouton.
- Venkateswara, R. R. 2004. *The concept of Time in Ancient India*. Delhi: Bharatiya Kala Prakashan.